

De Kinderjuffrouw. Opvoedster en dienstbode tussen ouders en kinderen *

Lily E. Clerkx

Inleiding

Moeders hebben in het algemeen de verantwoordelijkheid voor hun jonge kinderen gehad. Dat gold ook voor de Nederlandse samenleving in de zeventiende eeuw, die als een standenmaatschappij te karakteriseren is. Binnen elke stand was de vrouw ondergeschikt aan de man, al had de vrouw wel deel in de produktieve taken, naast de zorg voor huis, maaltijden en jonge kinderen. Zij werd daarin bijgestaan door andere vrouwelijke huisgenoten en oudere kinderen als die er waren. Vooral in lagere standen was het gezin vaak klein en stond de vrouw soms alleen voor de kinderverzorging. Daar kon armoede leiden tot te vondeling leggen van kinderen.

In hogere standen bij adel, rijke kooplieden, welgestelde boeren en ambachtslieden was er personeel: personeel voor de produktieve sfeer en personeel voor het huishoudelijk werk. In de burgerstand begon zich in de zeventiende eeuw een scheiding te voltrekken tussen woon- en werkplaats. Pakhuizen, magazijnen en kantoren werden elders gevestigd. De burgervrouw, gebonden aan haar voornaamste plichten voor huis en kinderen, kon nu geen actieve rol meer in de produktieve sfeer vervullen; zij werd steeds meer huisvrouw, en het personeel dat in huis diende werd steeds meer huispersoneel.

Er was veel werk in het huis te doen: haardvuren aanhouden, wassen en mangelen, kleding maken, voedsel bereiden, aanleggen van wintervoorraden en zieken verplegen. De huisvrouw werkte met de meid mee, al was het meestal de meid die het schrobwerk deed. En zo zorgden zij ook samen voor de kinderen, al zal de moeder het meest bij de zuigeling betrokken zijn geweest, die zij immers zelf de borst moest geven. Kinderen waren voor hun voortbestaan

in belangrijke mate afhankelijk van moedermelk. Zij werden lang, anderhalf tot twee jaar gezoogd. Omdat moeders veel kinderen kregen, waren zij jarenlang bezig kinderen te zogen. Als zij daartoe niet in staat waren, was er soms hulp van andere zogende vrouwen. Werden deze voor hun diensten betaald, dan sprak men van "voedster" of "min". Niet alleen voor het zogen, ook voor de verzorging van kinderen namen ouders van enige welstand personeel in dienst. In dit artikel wil ik mij met de volgende vragen bezig houden: Waarom namen bepaalde categorieën ouders een meisje of vrouw voor de kinderen in dienst? Wat was haar positie in het gezin, wat waren haar taken, welke eisen werden aan haar gesteld, hoe was haar verhouding tot de ouders, tot de kinderen en tot het overige personeel? Hoe werd haar functie in de samenleving gewaardeerd? Welke veranderingen vonden plaats in haar positie binnen het gezin en in de Nederlandse samenleving?

De veranderingen in haar positie wil ik in verband brengen met veranderingen in de verhoudingen tussen standen en klassen, met professionalisering van beroepen, met civilisatieprocessen en in het bijzonder met veranderingen in de posities van moeders en kinderen. De meeste aandacht wil ik besteden aan de kinderjuffrouw, omdat ik haar beroep zie als een hoogtepunt in de te beschrijven ontwikkeling, waartoe dat van de kindermeid een voorbereiding vormde. Dit proces nam een vrij abrupt einde ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Tot slot wil ik stilstaan bij de vraag of het beroep van kinderjuffrouw inderdaad verdwenen is.

De kindermeid

Er zijn aanwijzingen dat de welstand der (grote) burgerij aan het eind van de achttiende eeuw toenam en dat zij in toenemende mate haar rijkdom aan de buitenwereld toonde. Dit uitte zich onder meer in de omvang en de differentiatie van het huispersoneel. Een beetje burgerfamilie had een dienstmeid; een koopmansfamilie had een keukenmeid, een werkmeid en een min of kindermeid en deftige lieden hadden een grote staf personeel (Von Wol-

zogen Kühr 1920). Ook rijke boerenfamilies hadden veel meiden en knechten. Op het Groningerland hadden ze bovendien vaak een "lutjemaïd", een jong meisje, intern, dat allerlei werkjes deed, maar vooral op de kinderen paste (*Honderd jaar plattelandsleven in Groningen* 1952, pp. 350-351).

Hoewel men vermoedelijk destijds in de Nederlanden over het algemeen slechts in uiterste nood een min nam, namelijk bij ziekte of overlijden van de moeder of als deze geen zog had, bestond in hogere standen de gewoonte uit andere overwegingen een min te nemen. Vermoedelijk nam dit verschijnsel aan het eind van de achttiende eeuw toe, mede onder invloed van de Franse levensstijl die hier veel navolging vond. In tegenstelling tot wat bijvoorbeeld in Frankrijk de gewoonte was, ging het kind niet naar de min, maar de min naar het kind. Ze kwam enkele keren per dag langs als "loopmin" of ze woonde intern als "vaste min". Al gebeurde het vaak dat de min ook als kindermeid dienst deed, toch waren deze functies gescheiden: men sprak van een "natte" en een "droge" min.

Aanvankelijk was de kinderverzorging in de burgerij een taak van moeder en meid samen en verbleven de kinderen in hun nabijheid. Op familieportretten uit de zeventiende eeuw zien we soms ook de meid afgebeeld met het jongste kind op de arm - als behorend bij de familie - later niet meer (Staring 1956). In achttiende eeuwse deftige families bemoeiden de moeders zich steeds minder met de kinderen, deze verbleven in de kinderkamer bij de min of kindermeid.

Deze ontwikkeling heeft zowel te maken met de toenemende afstand tussen burgerij en lagere standen, als met het voortschrijden van het civilisatieproces. De toenemende afstand tussen de standen deed binnenshuis de afstand tussen de familie en het personeel groeien. In een minder gedifferentieerde samenleving zoals die in de zeventiende eeuw werkten de huisvrouw en de meid samen en gingen zij op vertrouwelijke voet met elkaar om. Naarmate het statusverschil toenam, trok de huisvrouw zich terug uit het huishoudelijk werk en werd de verhouding tussen beiden afstandelijker.

1. Pieter de Hooch, "Musicerende familie", ca. 1665. Volgens Staring "met portretgelijkenis". "Door de gangdeur ziet men de kinderen met hun meid". A. Staring, *De Hollanders thuis. Gezelschapstukken uit drie eeuwen*. Den Haag: M. Nijhoff. 1956; p. 86

De leden van de hoogste stand konden zich steeds meer van arbeid vrijstellen. Zij hadden het geld om anderen te betalen voor hun arbeid en bedienden. Men liet zich rijden en soms zelfs dragen. Men had bedienden om voor zich te laten koken en zelfs om zich aan te laten kleden. Dit gold zowel voor de heren als voor de dames. Binnen een dergelijke levensstijl was het, dunkt mij, vanzelfsprekend dat jonge afhankelijke kinderen van de familie eveneens werden bediend. Zij werden verschoond, gekleed en gevoed door bedienden, zoals ook de heren en dames gebaad, gekleed en van eten en drinken werden voorzien. Deze algemene regel maakt het ook begrijpelijk waarom de moeder haar kind niet zoogde. Kreeg zij veel kinderen, dan zou zij, vanwege de lange zoogtijd, immers jarenlang elke dag enige keren haar jongste kind moeten bedienen (1). Vermoedelijk hadden mannen ook belang bij personeel voor de kinderen, omdat het hun vrouw vrij maakte voor de representatieve, de status van de man ondersteunende, taken als echtgenote.

Naarmate de huishoudvoering omvangrijker en ingewikkelder werd en daarmee het personeel talrijker, werden de functies meer gespecialiseerd. Behalve voor de diverse taken in en om het huis (koetsier, stalknecht, tuinman, kokkin, werkmeid, enzovoort), was er ook personeel voor de persoonlijke verzorging van mijnheer en mevrouw, en derhalve ook voor de kinderen. Deze specialisatie van functies is mede een verklaring voor het ontstaan van speciaal personeel voor kinderen.

De afzondering van de kinderen in de kinderkamer bij min of kindermeid kan ook in verband worden gebracht met het voortschrijden van het civilisatieproces. De toenemende civilisering van de hoogste standen ging, volgens Elias (1982), gepaard met het opschuiven van de pijnlijkheidsdrempel. Allerlei lichamelijke verrichtingen werden als schaamtevol ervaren en in toenemende mate achter coulissen verborgen. Deze ontwikkeling was mijns inziens mede mogelijk doordat mensen van hoger stand allerlei vuil en onsmakelijk werk in de productie, in de huishouding en met betrekking tot de verzorging van het eigen lichaam, door anderen konden laten uitvoeren. Velen hadden echter geen

personeel, integendeel zij moesten arbeiden om in hun levensonderhoud te voorzien en soms werkten zij geheel voor anderen. Zij mestten hun stal uit, slachtten hun vee, leegden hun beerput en ruimden hun etensresten op. Zij zouden het zich niet eens hebben kunnen permitteren hun pijnlijksheidsdrempel te verhogen, ook niet in eigen kring. Hun bestaan was hard en bleef voorlopig harder dan van mensen uit hoger stand.

Hoe geciviliseerder volwassenen van hoger stand zich gedroegen, des te groter werd de afstand tot hun kinderen, die niet of weinig geremd hun driften uitten. Jonge kinderen werden in toenemende mate als dierlijk ervaren, zij wekten met hun gedrag soms weerzin op (Elias 1980, p. 19). Het ligt, dunkt mij, in de lijn van deze ontwikkeling dat deze, voortdurend taboes doorbrekende, kinderen aan het gezicht der volwassenen werden onttrokken door hen te verbannen naar de kinderkamer. Het onsmakelijk gevonden werk bij de verzorging van kinderen die piesen en poepen, spugen en knoeien kon daar aan speciaal personeel worden overgelaten. (Ook het afzien van het "dierlijke" zogen door de moeders kan met deze civilisering in verband worden gebracht.) Zo vonden de minder geciviliseerde kinderen en bedienden elkaar.

Uit diezelfde, van personeel voorziene en zich civiliserende burgerij kwamen ook stemmen op die de ontwikkelingen in de opvoedingssituatie afkeurden. Deze moralisten - waartoe ook Betje Wolff (1780) te rekenen is - benadrukten de plaats van de vrouw in het gezin, haar onderdanigheid tegenover de man en haar taak als opvoedster van de kinderen. Zij keurden het af de kinderen door min of meid te laten opvoeding, daarvan was niet veel goeds te leren, want "zij komen uit het gemeenste slag". Gevreesd werd voor de slechte invloed van het personeel. Het was fout kinderen te laten opvoeden door bedienden van lager stand; zij leerden veel slechts "door voorbeelden van laag bezielde wezens in de kinderkamer" (Van Hamelsveld 1791, pp. 178-182). Men moest de kinderen "niet teveel nog te gemeenzaam met de dienstboden laten verkeren, waardoor zij kwaade zeeden zouden aanwennen" (*De ervarene.. huyshoudster*, 1795, p. 15).

Nieuwe opvattingen over de opvoeding kwamen tot ontwikkeling, waarin de ideeën van Rousseau een rol speelden. De moralisten en pedagogen moedigden de moeders in de burgerij aan zélf die opvoeding ter hand te nemen volgens die nieuwe inzichten. Betje Wolff hield hen voor: goede moeders moeten voortdurend bij hun kinderen zijn en daar genoeg in scheppen. (*Proeve over de opvoeding*, 1780).

Deze druk in de richting van een verzwaring der moederlijke plichten leidde ertoe dat sommige burgervrouwen hogere eisen gingen stellen aan de kindermeid en ertoe overgingen de controle over de kindermeid te vergroten. In een handleiding voor huisvrouwen uit 1795 staat geschreven: De "huysmoeder" moet tegenover haar kinderen heel "zorgvuldig" zijn en ze niet geheel aan de dienstboden overlaten. Zij moet er bijzijn als de kinderen aan- en uitgekled worden, "want door een gering verzuim der dienstbode, worden de kinderen dikmaals voor al haare leven ongelukkig" (p. 15). Het is van belang dat de kinderen goed behandeld worden "daarom moet een moeder haar kind zelve baakeren of tenminste daar somtijds bij blijven zitten als het gebakerd wordt" (p. 41). De moeder moet vooral de geestelijke opvoeding voor haar rekening nemen, dat wil zeggen met de kinderen uit de bijbel lezen en met hen bidden.

In 1802 verscheen van de hand van een anonieme schrijver een boekje getiteld *De Nederlandsche Kindermeid*. In de toendertijd veel toegepaste vorm van een briefwisseling gaf Elisabeth Oprecht, een oudere vrouw die vijftien jaren als kindermeid had gediend, raad aan de jonge Cornelia Leergraag die zojuist was aangesteld als kindermeid. Het boekje bevat adviezen over de verzorging en opvoeding der vier aan haar toevertrouwde kinderen van nul tot vijf jaar, terwijl de auteur ook in gaat op de relatie tot het overige personeel en op de verhouding tussen kindermeid en mevrouw.

Als zij onder elkaar zijn, mag Cornelia vertrouwelijk zijn met haar mevrouw, doch niet in tegenwoordigheid van vreemden, dan moet zij haar "haar fatsoen" geven (p. 6). Zij moet ervoor zorgen een goede verstandhouding met het overige personeel te

bewaren - er is nog een knecht, een keukenmeid en een werkmeid - en zich ervoor behoeden over hen te klikken aan mevrouw (pp. 13, 39-45). Hieruit zou men kunnen opmaken dat de positie van de kindermeid tussen mevrouw en het overige personeel moeilijkheden kon opleveren. Haar wordt op het hart gedrukt niet te liegen tegen haar mevrouw, nooit te verzwijgen wat ze voor verkeerds ten opzichte van de kinderen heeft gedaan. Ze mag de kinderen niet meenemen naar haar eigen kennissen, en zeker nooit de verantwoordelijkheid over hen aan een ander overdragen. Ze moet voortdurend bij de kinderen blijven, in hun nabijheid slapen, 's nachts waken als zij ziek zijn, hen lichamelijk verzorgen en bezighouden.

De oudere Elisabeth vertelt de jongere Cornelia dat vaders in het algemeen niet in de kinderkamer komen, omdat ze "met dat geschreeuw niet te doen (willen) hebben". Maar een goede vader komt toch wel even naar zijn kinderen kijken (p. 38). Veel moeders, zegt Elisabeth, laten "het aan de meid over", maar een goede moeder controleert geregeld de toestand in de kinderkamer en waakt over het welzijn der kinderen. Veel moeders zogen hun kind niet zelf, maar een goede moeder doet dat wel. Cornelia heeft een mevrouw die een goede moeder is. Zij brengt 's nachts de baby, als het haar tijd is, "naar mama, die zelf haar zoogt" (p. 4).

Deze gewoonte de kinderen te laten verzorgen door personeel in afzonderlijke vertrekken onder controle van de moeder bleef voortbestaan in hogere kringen. Een zeer minutieuze beschrijving van het leven van enkele deftige Haagse families in de jaren tachtig van de negentiende eeuw vinden wij in de roman *Eline Vere* van Louis Couperus. Tesamen vormden deze aan elkaar verwante of met elkaar bevriende families "een cōterie van gelijk- en gelijkvormige mensen; trots hun verschil van fortuin, van één zelfden stand, van een zelfde denkwijze over zeden en fatsoen, mensen, die hoffelijk beleefdheden wisselden, elkander op diners en soirées vroegen en elkaar visites maakten. Men had in die cōterie onderlinge maatschappelijke verplichtingen (...)" (II, p. 176) en dit waren dagelijkse verplichtingen. In alle gezinnen waarin

jonge kinderen waren, hield men speciaal personeel voor hen. Zelfs de meest eenvoudige dame onder hen nam uiteindelijk toch een kindermeisje - ondanks dat het financieel bezwaarlijk was - omdat "zij de kinderen niet altijd onder de hoede van Mietje (de dienstbode, L.C.) durft te laten, die zoo slordig was en zoo weinig attent" (I, pp. 95, 96).

Doordat de kinderen voortdurend onder toezicht van het voor hen bestemde personeel stonden en meestal niet in de nabijheid van hun ouders verbleven, hoefden deze ook geen rekening met hen te houden, terwijl ze evenmin gestoord werden door hun wild en onwelvoegelijk gedrag. Er werden hoge eisen aan de omgangsvormen gesteld en uit verschillende passages blijkt, dat kinderen heel verstorend konden werken.

Toen de verschillende broers en zusters uit de adellijke familie van Erlevoort met hun gezinnen de zomer doorbrachten op het landgoed, waren ook de drie kindermeiden meegekomen (II, p. 138). De kinderen "speelden in het park of in de gymnastiek-kamer onder toezicht der bonnes". Hun moeders zaten bij de grootmoeder, mevrouw van Erlevoort "op een der groote, overdekte en omwingerde balcon" (II, p. 143). Toch blijkt telkens de verantwoordelijkheid van de moeders voor de kinderen, bij de een meer dan de ander, een zorg die voortduurt ook als de kinderen volwassen zijn.

Dat ouders uit deze kringen hun kinderen lange tijd met een gerust hart aan bedienden overlieten, blijkt bijvoorbeeld ook uit kinderboeken. Ouders gingen soms voor kortere of langere duur op reis, gingen kuren voor hun gezondheid, terwijl de kinderen thuis of bij familie bleven, of in een pension gingen. Deze gewoonte werd door de schrijvers als geheel vanzelfsprekend behandeld (2).

Aan de opvoeding en het onderwijs van burgerkinderen werden steeds hoger eisen gesteld. Fröbel ontwikkelde rond 1850 methoden voor de vorming van heel jonge kinderen vanaf drie jaar. Hij vond dat ze al jong voorbereid moesten worden op het onderwijs door gericht en leerzaam spel. Eigenlijk wil-

de Fröbel de moeders voorlichten hoe met hun kinderen te spelen. Maar hij wist- uit zijn ervaring als gouverneur die rijke kinderen thuis les gaf - hoezeer moeders zich met andere zaken bezig hielden en zij de kinderen aan huispersoneel overlieten. Daarom nam hij het initiatief tot de "kleutertuin", de latere fröbelschool. Beter de kindertuin dan de kindermeid, meende Fröbel (Van Calcar (1880) 1910, p. 131).

Ofschoon enkele fröbelscholen voor de beschaafde stand in Nederland werden opgericht (in 1863 en later), bleef de belangstelling in hogere kringen minimaal. Men hield de kinderen thuis.

De Nederlandse pedagogen die zich inzetten voor een betere kinderopvoeding, trokken heftig van leer tegen de kindermeisjes. Zij vonden dat deze niet berekend waren op hun taak, omdat zij zelf geen goede opvoeding hadden genoten. "Zij was wellicht te dom om keukenmeid te worden, te lui om werkmeid te zijn, te slordig voor binnenmeid - welnu, waarom zou ze dan niet goed genoeg zijn om kindermeisje te worden". Zo schreef Elise van Calcar, de belangrijkste Fröbelpromagandiste in Nederland, in 1880 (1910, pp. 131, 132); zij ging als volgt verder: "(...) een halve idioot is goed genoeg om met zulk een klein ding zoowat om te springen. Hoe er met zoo'n onnoozel schaapje gepraat wordt, wat komt het er op aan (...)". Zij had het over "dwaze huurlingen", die op het kind "haar verkeerde gezindheden (...) inenten".

Twee decennia later horen we hetzelfde geluid, nu van de toonaangevende pedagoog Gunning, die schreef: Men zegt wel dat het kind bij de moeder thuis hoort, maar "is er één moeder die het betalen kan, die de hulp van kindermeisjes, bonnes en gouvernantes versmaadt?" Hij pleitte voor de goede bewaarschool in plaats van het kind "den geheele namiddag met een onbenullig kindermeisje of een behaagziek bonnetje rond te laten zwerven", terwijl moeder zelf visites maakt (1898, 1911, pp. 22, 26).

In al deze verwijten viel de nadruk op de lage en onbeschaafde stand van het dienstpersoneel en op de onverschilligheid van de moeders voor de op-

voeding van hun kinderen. Zij mochten hun kinderen - de toekomstige burgers - niet toevertrouwen aan "onbeschaafde, onontwikkelde, wat zeg ik? vrijwel onopgevoede personen: (*De huisvrouw*, 17-10-1883).

Ondanks al deze opwekkingen van pedagogen aan moeders uit welgestelde milieus zich meer met hun eigen kinderen bezig te houden of hen tenminste naar fröbelscholen te sturen, volhardden zij er in hun kinderen thuis te laten bij "onbeschaafd" personeel. Fröbelscholen associeerden zij met bewaarscholen die bestemd waren voor het opbergen en disciplineren van arme kinderen. Hun houding tegenover het voorbereidend onderwijs zou pas enigszins gaan veranderen bij de entree van de montessorischolen in 1914 en de veranderingen die daarmee gepaard gingen.

Overigens gaven de deskundigen ook tegenstrijdige adviezen, want als in een gefingeerd gesprek tussen een moeder en haar huisarts, in *De huisvrouw*, *Weekblad voor Dames* (29-11-1884) de moeder voorstelt haar drukke kleuter van vier jaar naar een bewaarschool te sturen, antwoordt de arts dat zij beter naar een "geschikt meisje" kan omzien, omdat de bewaarscholen van slechte kwaliteit zijn. En hij kon het weten, want de schrijver van het artikel was niemand minder dan de geneesheer Coronel die in 1863 persoonlijk een omvangrijk onderzoek had ingesteld naar de kwaliteit van allerlei vormen van "kleine kinderen scholen" en die zeer verontwaardigd had gerapporteerd over de toestanden die hij had aangetroffen.

Wat de deskundige buitenstaanders, de moralisten, artsen en pedagogen, eeuwenlang niet lukte, dat gebeurde wel toen binnen de hogere standen bepaalde groepen vrouwen zich met de verbetering van hun eigen positie gingen bezighouden: met de inhoud van hun eigen leven en met de verzorging en opvoeding van hun eigen kinderen. Zij organiseerden zich en gaven tijdschriften uit. Hierin werd de organisatie en inhoud van de kinderverzorging tot probleem gemaakt en werd naar oplossingen gezocht. Opvallend is overigens hoezeer in die probleemdefiniëring de kennis en opvattingen der deskundigen herkenbaar zijn.

Ook de dames schetsten het beeld van moeders voor wie het visites maken en ontvangen, het uitgaan en vermaken najagen "noodzakelijker dingen zijn dan te zorgen voor het geestelijk en stoffelijk welzijn harer kinderen" (*De huisvrouw*, 26-4-1884, zie ook 19-1-1884). Als het goed was hield de moeder toezicht, maar haar contacten met de kinderen waren beperkt. Haar dagindeling zag er als volgt uit: "Mama slaat na het ontbijt een onderzoekende blik in de kinderkamer of de kleinen zoet spelen en ziet dezen verder aan de verschillende maaltijden. Het jongste wordt dan gewoonlijk niet in den familiekring geduld, dit eet bij de juffrouw of in de keuken". Soms gaat moeder met "het mooi opgedirkte kind" wandelen, "doch gewoonlijk wordt het na koffietijd met de juffrouw of de kindermeid uitgezonden, slentert uren lang op straat (...)". "Wel-dra is het slapenstijd; na de meid op 't hart gedrukt te hebben goed voor de kleinen te zorgen, gaat zij, wier plaats in de familie is", weer uit (19-1-1884).

Geconstateerd werd dat kinderen door deze handelwijze van hun moeders vervreemden. Een moeder "schaamde zich niet eraan toe te voegen: dat (haar) kinderen ook eigenlijk liever bij de meid waren" (19-1-1884). "Hoe wil er bij het kind genegenheid ontstaan voor de moeder, die zich van het kind vervreemdt?" (26-4-1884). Het kind dat ziek was werd dag en nacht door Kaatje verpleegd, "en ik geloof haast dat hij het liefst door haar wilde geholpen worden" (10-4-1886).

De dames drongen er bij de moeders uit hun eigen stand op aan zich meer met die opvoeding bezig te houden, omdat de dienstboden een schadelijke invloed op de kinderen zouden hebben. Daarvoor hadden zij vele argumenten: zij beheersten de taal niet, ze drukten zich onbeschaafd uit en dat namen de kinderen van hen over (23-2-1884); zij spraken in hun bijzijn met andere bedienden over voor kinderen ongeschikte onderwerpen (19-1-1884); zij waren onbekwaam in het spelen met kinderen, terwijl het kinderspel van grote invloed was op de ontwikkeling van lichaam en geest (16-5-1885); zij vertelden griezelsprookjes of uitten griezelige dreigementen, hetgeen schadelijk was vanwege de

gevoeligheid van het kind (17-10-1885).

In hogere standen ging men er destijds van uit dat kinderen onnodige angst en pijn bespaard moesten blijven, dat zij recht hadden op een onbezorgd leven. Zij werden afgeschermd van de gevaarlijke en harde buitenwereld en leefden in hun eigen kinderkamer met speelgoed en prentenboeken (Dasberg 1978, hoofdstuk 3; Kapteyn 1980, hoofdstuk 4).

Bedienden konden deze beschermde wereld in gevaar brengen. Zij kwamen uit een stand die minder geciviliseerd was en dit ook door de levensomstandigheden niet kon zijn, terwijl hun ideeën over opvoeding betrekking hadden op het sobere en harde bestaan van kinderen die al jong in het arbeidsproces werden betrokken. Werd aanvankelijk het jonge kind door kerkelijke pedagogen als dierlijk en zondig beschouwd en volstond de opvoeding in de praktijk in het hardhandig afleren van smerig en slecht gedrag, op den duur werden meer positieve aspecten aan het kind onderscheiden en werd van de opvoeder meer zelfbeheersing geëist bij het begrijpen, tolereren en doen ontplooiën van de persoonlijkheid van het kind. Dat deftige ouders hun kinderen lange tijd aan bedienden van lager stand konden toevertrouwen, is vermoedelijk mede te verklaren uit het feit dat men meende dat de eigenlijke opvoeding pas later begon. Deze voltrok zich dan onder leiding van gouverneur en gouvernante (3), die wel van betere komaf waren, of op kostscholen.

Kinderen waren in deze standen ook erfgenamen van vermogen en van positie of titel; zij moesten op hun toekomstige taken worden voorbereid. Zij mochten - om statusverlies te voorkomen - hun familie ook niet te schande maken. Aanvankelijk was die voorbereiding nog in de praktijk te leren (de leertijd bij andere families, Ariës 1960), maar naarmate daarvoor meer kennis, inzicht en zelfbeheersing nodig was, moest er meer aandacht worden besteed aan het leerproces (Elias 1982). Hoe belangrijker de opvoeding werd, des te hoger eisen werden aan de opvoeders gesteld. Vooral het geciviliseerde gedrag moest worden aangeleerd en het was niet te verwachten dat dit kon gebeuren door

een ongeciviliseerde bediende. Dit verklaart de vele kritiek op de omgang van kinderen met bedienden in het algemeen en op hun verzorging en opvoeding door bedienden in het bijzonder. Deze kritiek werd al in de achttiende eeuw gehoord en werd in de negentiende eeuw steeds scherper.

Moest mevrouw de verzorging en opvoeding der jonge kinderen nu zelf ter hand nemen? Hoewel deze gedachte wel als een ideaal op de achtergrond bleef meespelen, waren de dames het er meestal over eens dat dit in de praktijk onmogelijk was. De kindermeid moest blijven.

Toen in de jaren tachtig in het Weekblad voor Dames *De huisvrouw* een discussie plaats vond over de status van de kindermeid, was er voor het eerst sprake van "kinderjuffrouw" en wij zullen zien waarom.

Wij moeten die discussie zien tegen de achtergrond van de veranderende opvatting over de levensvulling en bestaanszekerheid van ongetrouwde dames uit beschaafde stand. Omdat het onbehoorlijk was voor dames uit deze stand om met werk geld te verdienen waren zij afhankelijk van hun mannelijke familieleden. Soms wensten zij of waren zij genooddaakt economisch zelfstandig te zijn.

Catharine Alberting Thijm bepleitte in *De huisvrouw* dat meisjes uit beschaafde standen winkeljuffrouw, huishoudster en juffrouw van gezelschap konden worden, en meisjes uit mindere standen keukenmeid, werkmeid of naaister.

De discussie die hierna door andere dames in het blad gevoerd werd, ging nu om de vraag of de verzorging van kinderen passende arbeid was voor een beschaafd en ontwikkeld meisje, of voor een dienstbode. Aan de ene kant stond de mening dat het een eervolle betrekking was omdat haar de opvoeding van de kinderen werd toevertrouwd. Zij zou danook niet met huishoudelijke bezigheden mogen worden belast "die tot den werkkring van een dienstbode behooren". Heeft men geld genoeg, zo luidde het advies, dan neme men een kinderjuffrouw én een dienstbode, heeft men geen geld genoeg, dan neme

men een dienstbode en dan voedt de moeder haar kind zelf op (24-11-1883). Aan de andere kant stond de mening dat veel moeders gediend zouden zijn met een kindermeisje uit de dienstbare klasse, "van wie zij al de diensten vergen kan, die nu eenmaal verricht moeten worden" (8-12-1883). De redactie bemoeide zich ermee. "De natuurlijke verzorgster der kinderen is de moeder (onderstreept): Wie hare kinderen aan eene huurling overlaat, al is deze dan ook een 'beschaafd meisje' is geen goede moeder en maakt zich aan schandelijk plichtsverzuim schuldig". Wie nu denkt dat de redactie ervoor pleitte dat de moeder het zelf moest doen heeft het mis. Als de middelen het haar veroorloofden mocht zij zich hulp aanschaffen bij de kinderverzorging, maar zij mocht de leiding in geen geval aan een ander overdragen (15-12-1883).

Moeders in hogere standen vertaalden de hogere eisen die aan de opvoeding werden gesteld, voorlopig in hogere eisen aan het personeel dat de kinderen verzorgde en opvoedde. Het is opvallend dat meningen van de heren-echtgenoten ontbreken; misschien moeten daarvoor andere bronnen worden geraadpleegd.

We hebben uitgebreid stilgestaan bij de wijze waarop buitenstaanders en vrouwen uit hoger stand zich uitlieten over "de" kindermeid. Er was duidelijk sprake van stereotypering: dezelfde woorden en beelden werden herhaald, en vermoedelijk uit angst werd het als dom bestempelde gedrag van een enkeling toegeschreven aan de hele categorie ("Onze kindermeisjes", *De huisvrouw*, 16-8-1884). Zelden werd getracht de situatie te zien vanuit de ogen van de meid, zoals die keren dat werd gepleit voor betere salariëring en betere behandeling (8-12-1883 en 10-4-1886); maar vermoedelijk hield dat ook verband met de opdoemende mogelijkheid dat meisjes uit de eigen stand voor die functie in aanmerking zouden kunnen komen.

Er zijn vrijwel geen verhalen bekend van kindermeiden over hun werksituatie. Men zou ze kunnen verwachten in het blad *Ons Streven*, orgaan van de Algemene Nederlandsche Dienstboden Bond (1902-1912) en zijn vervolg *Het Huispersoneel* (1913-1943),

doch ik vond heel weinig over deze categorie en dan was het meestal nog niet door henzelf geschreven.

Uit de beschrijving van de werksituatie van dienstboden in dit orgaan blijkt wel dat veel dagmeisjes en meisjes voor dag en nacht, zeker als ze het enige personeel in huis vormden, ook kinderverzorging tot taak hadden. Zo bracht een meisje eerst haar mevrouw het ontbijt op bed en hielp daarna de kinderen naar school. Als een huisvrouw deed zij de kinderverzorging tussen de huishoudelijke arbeid door.

Ook was er soms naast de dienstbode een jong meisje voor allerlei karweitjes en boodschappen, maar ook speciaal om op de kinderen te letten en met ze te spelen. Uit deze verhalen blijkt hoe moeilijk de relatie was tussen het jonge dienstmeisje en de kinderen, die haar deels als juf en klikspaan en deels als bediende en voetveeg, maar soms ook - als ze dat alles vergaten - als speelmakker zagen (sept 1907, april 1908, nov. 1911).

Vooraf in de beginjaren van *Ons Streven* werd het leven der meisjes heel zwart afgeschilderd. Tegenover berichten over ongelukken, aanrandingen, zelfmoorden en mishandeling van personeel en de gevaren die hen bedreigden van de kant der blanke slavinnenhandel trof mij het commentaar bij een bericht dat een kinderjuffrouw zelfmoord had gepleegd: "zij die enigszins met den toestand der kinderjuffrouwen op de hoogte zijn, zullen best begrijpen dat er onder hen zijn die levensmoede zijn, want werkelijk de meeste kinderjuffrouwen zijn niet te benijden" (1-11-1902).

Tegenover de beschuldiging dat huispersoneel onbeschaafd zou zijn, verweerde de dienstbodenbond zich: de meisjes staan zedelijk niet lager, het ontbreekt hen slechts aan een goede opleiding (2-11-1903). Ook constateerde men dat meisjes van goede stand bij kinderen gingen werken (1-9-1902).

Het ontegenzeggelijk zware leven der dienstboden werd in kleurrijke verhalen en feuilletons afgeschilderd. Zo ging een verhaal over een arm onder-

2. Gezin met rechts staand een jong dienstmeisje en links met kind op de arm de huishoudster tevens kindermisje. Foto volgens opschrift uit 1897. Informatie van de eigenares van de foto, die een der gefotografeerde kinderen is. De foto is afgedrukt in: L. de Vries en W. zaal, *Nederlands familiealbum*. Amsterdam: Meulenhoff. 1975; p. 49

voed meisje van vijftien jaar uit een groot gezin, dat als kindermisje dienst deed in een familie met vijf kinderen. "Die kinderen zijn haar plaag, haar sarring elken dag. Ze moeten gewasschen, in alles geholpen, zoet gehouden, te bed gebracht, 'opgevoed' worden, terwijl de ogenblikjes rust daartusschen, besteed moeten worden aan strijken, mazen, stoppen en verstellen" (1-5-1902).

Toch konden de kinderen soms juist een troost zijn voor een jong meisje dat zich eenzaam voelde in het vreemde huis, zoals zou kunnen blijken uit dit fragment uit een feuilleton: "'s Middags alleen (...) nam ze er een kwartier af om met Karel-tje op 'r schoot onder de appelboom te gaan zitten keuvelen. En 's avonds na 't borden wassen was ze blij, dat ze zijn voetjes ook nog wassen mocht. Het vaste klemmen van zijn armpjes om 'r hals was de enige troost voor het meisje, dat hier in 't vreemde huis naar wat genegenheid hunkeren bleef" (18-6-1929).

Dit brengt ons op de relaties tussen moeder, meid en kind en op de gevoelens die daarin speelden. Er zijn meer aanwijzingen in de literatuur dat de kindermisje zich aan de kinderen hechtte. De meid van Sara Burgerhart was zeer op haar gesteld, noemde haar "een lief hartje". Uit *Eline Vere* worden wij niet veel wijzer. Couperus vertelde niet wat de kindermiden voor de kinderen voelden. Hij, die toch zo uitvoerig de zieleroverselen van Eline en de andere dames en heren beschreef, gaf van het dienstpersoneel een, haast karikaturale, beschrijving van uiterlijke verschijning en gedrag (4). Meende de schrijver dat zij geen interessante gevoelens konden hebben? Zo niet Lodewijk van Deijssel (5); die gaf in zijn *Gedenkschriften* een indringende beschrijving van zijn kindermisje Mietje van der Vliet, die dertig jaar bij de familie diende. Toen hij klein was, sliep ze op zijn kamer en als hij ziek was, verzorgde ze hem. Zij had "een prachtig karaktertje" (p. 28), "altijd goed gehumeurd, vlug, naarstig en zorgzaam, door en door aan ons gehecht". "Gevoelig van hart, altijd huilen bij afscheidnemen van de kinderen die groot geworden waren". Hij beschreef haar levensrecht en concreet, bijvoorbeeld hoe zij met de kin-

deren ging vliegeren op de hei en dan met jasjes, vlieger en een zak kersen achter hen aan sjouwde (pp. 89-93). Mietje trouwde pas op latere leeftijd met een weduwnaar, toen de kinderen van de familie groot waren. Volgens de moeder had zij eerdere minnaars afgewezen "om bij ons te blijven" (p. 76).

In psychologische en gezinshistorische literatuur wordt wel beweerd dat kinderen uit deze hogere standen destijds emotioneel gedeprimeerd waren, doordat de moeders hen aan personeel overlieten (Stone en Kestenbaum 1974; Stone 1977, p. 101). Zij gingen er daarbij van uit dat dit personeel hen emotioneel te kort deed. Mijns inziens valt dit niet te generaliseren: naast onverschillige, of - erger nog vijandige - kindermeiden, zullen er zeer toegewijde zijn geweest (6). Dit is ook de mening van Gathorne Hardy (1972, pp. 21, 31), die op basis van persoonlijke documenten en interviews een onderzoek deed naar de Britse "nanny". Ook wordt beweerd dat ouders, en moeders in het bijzonder, geen liefde voor hun kinderen zouden koesteren, omdat zij hen zo makkelijk aan anderen overlieten (Badinter 1981). Vermoedelijk leggen deze auteurs te veel het oor te luisteren bij de eigentijdse critici, die hen als onverschillig afschilderden.

Couperus echter tekende hen in hun cōterie heel verschillend: van vrij lakoniek tot overbezorgd, geen van hen stond totaal onverschillig tegenover haar kinderen. Lodewijk van Deijssel schreef over zijn moeder: "buitengewone toegenegenheid van u, weet ik wel, dat er niet was" (p. 109). De gevoelens van de moeders die hun kinderen niet dagelijks verzorgden, kenmerkten zich vermoedelijk door enige afstandelijkheid. Gathorne Hardy stelt dat sommige moeders eronder leden, dat zij zich vanwege de standsetiquette niet met hun kinderen mochten bemoeien. Zij zouden zich mede daardoor soms ziek en depressief voelen (p. 78 e.v.). Als Van Deijssel schrijft dat zijn moeder "ziekelijk" was (waarbij hij geen concrete ziekten noemt) en daarom een kindermeid had (p. 28), zouden we dat in dit licht gezien misschien mogen omdraaien. Ziekelijkheid en depressiviteit hoeven echter niet speciaal te verwijzen naar het ontbreken van concrete "moederlijke" taken, maar kunnen ook te

wijten zijn aan de algehele lege en decoratieve functie van de *lady of leisure* destijds (Von Wolzogen Kühr 1914 en 1920).

Het verschijnsel van het kind dat zich meer hechtte aan de meid dan aan de moeder, wordt in oude literatuur verschillende malen vermeld (bijv. Cats 1620, p. 329; Van Effen 1853 I, pp. 78-82). Van Deijssel gaf als vijftigjarige van zijn kindermeid een veel warmere beschrijving dan van zijn moeder. Enkele keren onderbreekt hij zichzelf in zijn herinneringen aan Mietje met de vraag "hield ik van Mietje?" om dan te antwoorden dat hij meent van niet (uit schuldgevoel tegenover zijn moeder?). Uiteindelijk moet hij het toegeven en barst het gevoel eruit: "Ik moet ontzachtelijk veel van je gehouden hebben" (p. 76, ook p. 75).

Waar Van Deijssel probeerde vanuit zijn herinnering het beeld van zijn moeder te schetsen, had hij daar - naar hij zelf zei (p. 101) - veel meer moeite mee. Het was veel minder concreet, soms verviel hij zelfs in cliché's, waar hij toch wars van was ("de liefde voor een moeder is een der beste en mooiste dingen in het leven", p. 101). Wat hij zich het beste herinnerde, behalve de plechtig gevierde verjaardag van moeder (p. 109) en een avondwandeling met haar langs de boomgaard - waarvan hij later verzuchtte "ik herinner mij niet ooit gegaan te zijn met u langs een boomgaard in de avond" (p. 115) - is dat hij aan moeders knie stond en verlangend opkeek of hij op haar schoot mocht komen, wat een enkele keer werd toegestaan (pp. 100, 115).

Deze fragmenten acht ik een zeer interessante ondersteuning van de stelling van Gathorne Hardy, dat de idealisering van de moeder door het kind in hogere standen een gevolg was van de afstand en onbereikbaarheid van de moeder en van de gunsten die zij het kind schonk. Zelfs ontstonden dan religieuze gedachten rond de moeder (p. 78). Frappant is dat ook Van Deijssel zijn moeder op een bepaald moment zag als "een heilige of moeder-Gods" (p. 108).

De bufferpositie van het kinderpersoneel tussen

ouders en kinderen, de gehechtheid aan de meid en de afstandelijke relatie met de moeder kunnen wel eens een belangrijke oorzaak zijn van de idealisering van de moeder. Doordenking hiervan zou kunnen leiden tot herziening van de psycho-analytische theorie van de Oedipale situatie die uitgaat van de vader-moeder-kind relatie in het burgerlijke kerngezin, zonder rekening te houden met de emotionele interferentie van de min of kindermeid. Een kind dat sterk gehecht is aan min of meid zal de ouders anders ervaren dan een kind dat vooral door de moeder wordt verzorgd. Zo zal een jongen zijn vader niet als rivaal ervaren in zijn liefde voor de kindermeid en een meisje zal de onbereikbare moeder misschien nog wel, maar de nabije kindermeid nauwelijks als hindernis zien in haar begeerte naar de vader. Het is eigenaardig dat Freud, die toch personen uit hogere standen in therapie had, die vaak door kindermeiden zullen zijn opgevoed, niet op deze gecompliceerde situatie attent was.

De kinderjuffrouw

De voorbode van de komst van de kinderjuffrouw hebben wij al waargenomen toen, zoals bleek uit de discussie in *De huisvrouw* rond 1885, enerzijds behoefte bleek te bestaan aan "beschaafde" hulp bij de kinderen in welgestelde gezinnen en anderzijds geopperd werd dat dit gepaste arbeid zou zijn voor meisjes uit hoger stand. Meisjes uit lager stand werden meid, zo redeneerde men, en meisjes uit hoger stand zouden juffrouw in de huishouding kunnen worden.

Het was echter niet gebruikelijk dat onvermogende vrouwen uit de beschaafde stand betaalde arbeid verrichtten: getrouwde vrouwen zeker niet, en voor alleenstaande ongehuwde vrouwen was het ook niet eenvoudig. Zij hadden immers geen opleiding gehad die voorbereidde op een beroep. De vorming die zij bij een gouvernante of op een kostschool hadden opgedaan, was slechts bestemd om hen voor te bereiden op het leven in de deftige salons, waar zij hun huwelijkspartner moesten vinden. Slechts enkelen wisten zich verder te ontwikkelen en

brachten het tot gouvernante of kostschoolhouderes (Van den Berg van Eysinga 1913, p. 15; Posthumus en De Waal 1977, pp. 21-28).

Aan het eind van de negentiende eeuw ontstond onder deze vrouwen in toenemende mate onvrede over hun afhankelijke positie en hun onnutte levensvoering. Dit was de voedingsbodem voor het ontstaan van bepaalde vrouwenorganisaties. In 1872 werd de vereniging Tesselschade opgericht door welgestelde dames uit de hogere burgerij om dames uit hun eigen stand die in financiële nood verkeerden te helpen. Zij deden dit door anoniem de kunstnijverheidsprodukten van hun armere zusters te verkopen en later, na 1884, probeerden zij hen via zelf opgerichte bureaus voor arbeidsbemiddeling aan werk te helpen (Pley 1981). De betrekkingen waarvoor in het bijzonder werd bemiddeld waren: gouvernante, kinderjuffrouw, huishoudster en gezelschapsdame. De grootste categorie bemiddelingen betrof kinderjuffrouwen. In Den Haag en Amsterdam was de belangstelling voor hen verreweg het grootst.

De medewerksters van de arbeidsbemiddelingsbureaus van Tesselschade deden hun arbeid vrijwillig. Zij bemiddelden slechts in voor hen acceptabele gevallen. Daartoe controleerden zij zowel de stand en situatie van hen die arbeid zochten, als ook de families die om personeel verlegen waren (Pley 1981, p. 68). Dit controleren van de status van de sollicitanten stemt overeen met het streven het beroep van kinderjuffrouw te reserveren voor meisjes van beschaafde stand. Wij kunnen dat zien in de discussie in *De huisvrouw*, waar door de redactie tussen twee haakjes werd opgemerkt: "vrouwen uit lage stand kunnen makkelijker werk vinden" (15-12-1883), met andere woorden, die kunnen we met een gerust hart uitsluiten van het beroep van kinderjuffrouw.

De eisen van de moeders-werkgeefsters komen duidelijk tot uiting in de inhoud van de advertenties die wij in de *Maandblaadjes van Tesselschade* aantreffen (en die ook in andere bladen als *Het Kind* en *De huisvrouw* en in couranten zijn te vinden).

In de *Maandblaadjes* lezen we soms alleen "eene

kinderjuffrouw gevraagd", maar meestal werd er aan toegevoegd "eene beschaafde kinderjuffrouw", terwijl de combinatie "beschaafd doch eenvoudig" of "eenvoudig doch beschaafd" veel voorkwam. "Beschaafd" duidde vermoedelijk op haar omgangsvormen en kennis, "eenvoudig" op haar bereidheid huishoudelijke arbeid te verrichten, op haar vaardigheden op dit terrein en op het lage loon.

Soms werd als eis opgenomen "kennis der fröbel-methode", maar veel vaker werd vermeld "naaien en strijken wordt verlangd" of "kunnende naaien, mazen en strijken" of "genegen de kinderwasch te verzorgen". Soms werden expliciet eigenschappen genoemd, maar dit kwam zelden voor, zoals "gezond gestel", "tact" en "opgewekt humeur"; slechts één maal las ik "groote liefde voor kinderen", misschien achtte men dat vanzelfsprekend, misschien was het inderdaad uitzonderlijk.

Tesselschade stond geheel achter de eisen die de moeders-werkgeefsters aan de kinderjuffrouwen stelden, zij ondersteunde die zelfs: "Waar de moeder zelve verhinderd is in de kinderkamer het waakzaam oog over de kleine te houden, daar wordt eene juffrouw gevraagd". Zij moest geduldig zijn en de kinderen goede gewoonten bijbrengen. Zij moest op de hoogte zijn "met den omgang met kinderen en tevens met den zang van lieve kinderversjes bekend zijn". "De kinderjuffrouw beslist vaak over de geheele levensrichting uwer kleinen, zij is dus eene persoon die gij niet te licht moet tellen" (*Maandblad Tesselschade* 1885, pp. 100, 101). Zeker in "groote gezinnen van de gegoede stand" moet de moeder "eene beschaafde, goed ontwikkelde kinderjuffrouw" naast zich hebben (*Maandblad Tesselschade* 1886, p. 55).

Nu deed zich een probleem gevoelen. Bij de arbeidsbemiddelingsbureaus constateerde men dat slechts een deel van de aangeboden betrekkingen van kinderjuffrouw konden worden vervuld, ondanks dat er meer werkzoekenden dan aanbiedingen waren, "doordien de zich aanmeldende dames niet geschikt zijn voor de betrekking, welke zij zoeken, zowel wegens onvoldoende bekwaamheden als wegens gebrek aan de vereiste eigenschappen van karakter" (*Tesselschade*

Jaarverslag 1896, ook aangehaald door Pley 1981, p. 68). Vanuit die arbeidsbemiddelingsbureaus kwamen verzoeken bij het hoofdbestuur van Tesselschade iets te doen aan de opleiding der kinderjuffrouwen. In het bestuur peinsde men over oplossingen. Men zag wel iets in "oudste meisjes uit nette groote gezinnen", maar "Aanbeveling verdienen (...) zij die geruimen tijd als kweekeling aan eene goede bewaarschool werkzaam waren en daardoor met den omgang met kinderen bekend zijn (...)" (*Maandblad Tesselschade* 1885, p. 101).

Met lange tussenpozen keerde het probleem terug: "De vereeniging Tesselschade is gebleken dat vele aspirant kinderjuffrouwen niet genoegzaam met fröbelen en naaien bekend zijn. Zij beveelt haar dus ernstig aan het bijwonen van een cursus" (*Maandblad Tesselschade* sept. 1897).

Hier werd dus verwezen naar bestaande opleidingen. Toen in het midden van de negentiende eeuw vele bewaarscholen werden opgericht voor kinderen uit de arme en verpauperde volksklassen, kwamen ook opleidingsscholen voor bewaarschoolhouderessen tot ontwikkeling. Zo werd in 1867 de, later bekend geworden, Leidse kweekschool opgericht die - volgens de doeleinden - zowel tot bewaarschoolhouderes als tot kinderjuffrouw opleidde. Dit laatste kwam voort uit de gedachte dat ook de thuis opgevoede rijke kinderen onderwijs nodig hadden (Rijkens 1845, pp. 31, 32; Stout 1907, p. 12).

Men deed nogal wat moeite meisjes uit "fatsoenlijke milieus" voor de opleiding aan deze kweekschool te interesseren (Rutgers van der Loeff 1884, p. 16). Maar die moeite was vergeefs; als mogelijke redenen werden genoemd: de lage bezoldiging en het idee dat *passen* op kinderen minderwaardig is (Stout 1907, pp. 20, 21). Het is inderdaad niet onwaarschijnlijk dat het verzorgen van en *passen* op jonge kinderen als minderwaardige arbeid werd beschouwd, omdat dit tot nog toe aan dienstboden was toevertrouwd.

Er waren dus weinig meisjes uit de fatsoenlijke stand met een vakopleiding. Op de 27e algemene vergadering van Tesselschade in 1898 opperde een

hoofdbestuurslid het plan om verbetering te brengen in de opleiding voor kinderjuffrouw. Haar plan vond alom in de vereniging instemming, "want het is bedroevend hoe weinig werkelijk goeden zich aanmelden" (27e *Jaarverslag Tesselschade* 1898/1899). Er werd een commissie ingesteld om zulk een opleiding voor te bereiden.

Toen mejuffrouw G.J. Reijers, directrice van het Centraal Bureau van Voorlichting van Tesselschade, na tien jaar terugblikte op de periode van het ontstaan van de opleiding (Archief Tesselschade 9), begon zij met te stellen dat het verlangen naar hulp bij de kinderverzorging rechtvaardig is. Haar argumentatie is sociologisch gezien heel interessant. Zij verwees namelijk naar de conflicterende eisen die gesteld werden aan de vrouw als echtgenote enerzijds en als moeder anderzijds. De invloed van de toenemende kennis en het belang van kinderverzorging en opvoeding wordt duidelijk, evenals de nog heersende afkeer van het voorbereidend onderwijs.

Mejuffrouw Reijers begon met te stellen dat alleen een dienstbode niet voldoende is; de organisatie van het huishouden stelt zijn eisen. Dan maakt zij een opmerking waaruit het belang zou kunnen blijken dat mannen hebben bij personeel voor de kinderen: "daarenboven heeft de echtgenoot recht op een gezellin, die deelt in zijn werkzaam leven en niet slechts opgaat in hare kinderen". Ook moet de vrouw tijd hebben zich te ontspannen en deel te nemen aan het maatschappelijke leven, dat draagt bij aan de opvoeding die zij de kinderen kan geven. "Het is daarom noodig, dat elke moeder zich hulp bij de verzorging en opvoeding der kinderen verschafft" (p. 4). In vroeger jaren vond men die hulp "in eene dienstbode: de kindermeid". Ze deed haar werk met toewijding en ervaring en handhaafde de orde in de kinderkamer, maar ze was geen opvoedster, ze wist niets van hygiëne en pedagogie.

In de volgende passages blijkt duidelijk hoe de hogere eisen die aan de verzorging en opvoeding van kinderen werden gesteld en waardoor moeders zich aangesproken voelden, werden vertaald in hogere eisen aan de kinderjuffrouw.

"De kinderen kwamen meer op den voorgrond, men voelde hoeveel er reeds aan de eerste opvoeding gelegen is". De moeders gingen boeken lezen en luisterden naar de raadgevingen der deskundigen. Sommigen probeerden het zelf te doen. Mejuffrouw Reijers beschrijft wat daarvan de gevolgen waren: "Nu men dus niet meer tevreden was met de hulp der weinig ontwikkelde kindermeid, trachtten enkele moeders aanvankelijk de geheele verzorging der kinderen op zich te nemen, gesteund door de raadgevingen hier en daar verworven. Zij werden de slaven van haar kroost. Waren de plichten binnen 's huis afgeloopen, dan zag men de moeder 's morgens en 's middags wandelen en rijden; (...) Het huishouden werd verwaarloosd, de echtgenoot werd het slachtoffer van zoogenaamde moederliefde". Daarbij bleek vaak dat de moeder zelf geen bekwame verzorgster en opvoedster was, zodat de kinderen "niet gezonder, wel onordelijker en lastiger werden" (pp. 5, 6).

De oprichting der fröbelscholen leek een uitkomst, aldus nog steeds het bureauhoofd van Tesselschade in 1910, maar ze bleken in de praktijk niet aan de hooggespannen verwachtingen te voldoen. De lokaliteiten waren ongeschikt, de kans op besmettelijke ziekten groot, het onderwijs te massaal en te uniform. Er werd onvoldoende gelet op "individualiteit" en "gevoelscultuur". Bewaar- en fröbelscholen zijn slechts een zegen voor hen die erop zijn aangewezen.

Deze nieuwe behoefte aan een goed opgeleide kinderjuffrouw bracht Tesselschade in 1899 ertoe een eenjarige opleiding te organiseren. De eerste examens vonden plaats in 1901 in de huishoud- en industrieschool te Alkmaar. De belangstelling nam toe en spoedig volgden meerdere cursussen, die werden opgenomen in het leerplan van verschillende huishoudscholen verspreid over het land. De examens bleven in handen van Tesselschade.

Bij de opzet van de cursus had men zich enigszins gespiegeld (Reijers 1910) aan de Norland Nursery School in Notting Hill Gate, die al sedert 1892 bestond en waar meisjes van stand en beschaving intern een exclusieve opleiding van een jaar kregen

(Gathorne-Hardy 1972, p. 178). Aan zo'n stijl kon de cursus van Tesselschade niet tippen.

De opleiding omvatte een theoretisch deel: kennis van het menselijk lichaam, algemene begrippen uit de gezondheidsleer, eerste hulp bij ongelukken, algemene begrippen uit de opvoedkunde, fröbel-methode, en een praktisch gedeelte: lichamelijke verzorging, fröbeloefeningen, lezen, schrijven, en verder: verstellen, naaien, kinderkleding knippen, breien, mazen, kinderwas (programma's in Tess. 9).

Elk jaar maakte de examencommissie een verslag over de kwaliteit van de afgelegde examens. Opvallend is dat de klachten over het lage peil der kandidaten niet afnamen. Men klaagde over het naaiwerk, de wasbehandeling, de kennis der kinderverzorging, maar ook heel algemeen "de uitspraak van het Nederlandsch liet bij eenigen te wenschen over; uit hare opstellen bleek, wat spelling, stijl en schrift betreft, dat zij geen voldoende lager onderwijs genoten hadden". Een keer meldde men dat twee kandidaten met hoofdluis waren aangetroffen (Tess. 10, examenverslagen 1908 en 1917). Geadviseerd werd beter te selecteren bij het aannemen van cursisten. "Jammer is het dat zich niet meer beschaafde meisjes voor het examen aanmelden" (1914).

Tijdens een vergadering in 1919 van cursusleidsters en examinatrices werd het algemene gevoelens uitgesproken dat de ontwikkeling der meisjes overal van jaar tot jaar daalde. "Het vernisje van de cursus slijt spoedig af". En men had de cursus toch opgezet voor beschaafde jonge vrouwen? "Was de kindervrouwe vroeger eene predikants-, onderwijzers- of ambtenaarsdochter, of in elk geval een meisje uit de gegoede burgerstand, kwam zij dus uit meer of minder beschaafden kring thans wordt de kindervrouwe, enkele uitzonderingen daargelaten, gerecruteerd uit de kleine burger-, nog vaker uit de arbeidersstand - het grootste deel der kindervrouwen staat in de ontwikkeling niet boven de dienstbode en ik hoorde ze dan ook eens zeer typisch 'dienstmeisjes in rok en blouse' noemen", zo vertelde mevrouw Voerman-Verkade op een lezing voor het Tesselschade hoofdbestuur in 1920 (Tess.

PROGRAMMA

VOOR HET

EXAMEN

TER VERKRUGING VAN EEN

DIPLOMA als KINDERJUFFROUW

UIT TE REIKEN DOOR DE

Alg. Ned. Vrouwenvereeniging
„TESSELSCHADE”.

Bij gebrek aan geschikte Hollandse kinderjuffrouwen waren buitenlandse, vooral Franse en Zwitserse in trek, later ook de Duitse gediplomeerde "Kindergärtnerinnen" (7).

In zekere zin zijn wij getuige van een professionaliseringsproces, zij het in beperkte mate. De instelling van een speciale opleiding en een examen met een diploma wijst op een beroepsontwikkeling, niet in de richting van een autonome professie - die is onmogelijk in zo'n afhankelijke dienstbetrekking - maar wel met een bij uitstek altruïstische taak. Opmerkelijk is dat het niet de - ongeorganiseerde - beroepsbeoefenaars zelf waren die deze professionalisering in gang zetten, maar de mevrouwen die hen nodig hadden, dat wil zeggen hun cliënten die tevens hun potentiële meesteressen waren (8). Deze deden dit enerzijds om een arbeidsmogelijkheid veilig te stellen voor hun standsgenoten en anderzijds om zich te verzekeren van deskundigheid van het personeel dat zij aanstelden voor hun kinderen (9). De poging tot monopolisering van het beroep voor standsgenoten, kon niet verhinderen dat meisjes van lager stand het beroep gingen leren (10). Sluiting voor mannen was nooit een punt omdat het destijds vanzelfsprekend was dat deze zich niet met kinderverzorging bezig hielden (11).

De standen die langere tijd de bedienden leverden voor gegoede families bleken op den duur tekort te schieten voor de functie van kinderjuffrouw. Wel waren zij als dagmeisje dat tevens op de kinderen paste en als kindermeisje geschikt voor de groeiende middenklasse. Het volgen van een korte cursus kon hen niet bekwamen tot kinderjuffrouw die dienst deed bij hogere standen, omdat daarvoor een beschavingsniveau werd vereist dat een lang socialisatieproces veronderstelde.

De ongehuwde meisjes uit hoger standen, vaak gevormd in kostscholen, waren in toenemende mate genoodzaakt en gemotiveerd een beroep uit te oefenen. Beschaving alleen was daarvoor niet genoeg, kennis en vaardigheden dienden te worden aangeleerd. Het

tekort aan kinderjuffrouwen wijst er evenwel op dat deze meisjes een voorkeur hadden voor andere beroepen.

Op den duur, in de jaren dertig, is binnen de middenklasse en de (verburgerlijkte) arbeidersklasse een categorie opgeleide meisjes ontstaan, die zich in voldoende mate de gedragsnormen van de hogere klasse hebben eigen gemaakt, om voor deze als kinderjuffrouw acceptabel te zijn.

Opmerkelijk is dat de Tesselschade cursus belangstelling ondervond van de zijde der moeders en aanstaande moeders. "Komt men niet tot eene eigenaardige verhouding wanneer de juffrouw *wel*, de moeder *niet* is opgeleid voor de taak die zij samen moeten volbrengen?" (*Het Kind*, 7-5-1910). Deze belangstelling werd vooral merkbaar na de Eerste Wereldoorlog, in het bijzonder na het verkrijgen van het vrouwenkiesrecht. Feministen verlegden hun activiteiten in de richting van de versterking van het moederschap. Tesselschade, die zich daar goed in kon vinden, verwees naar deze veranderende strategie van de Unie van Vrouwenbelangen (voorheen de Bond voor Vrouwenkiesrecht), toen zij de cursus voor moeders aanpreef. Na de oorlog dienden de nieuwe geslachten te worden opgevoed door "vrouwen die niet meer zullen steunen op traditie en intuïtieve begaving (...), maar door vrouwen die voor het verzorgen en opvoeden van kinderen zijn voorbereid en bekwaam gemaakt" (lezing van mevrouw Voerman-Verkade voor Tesselschade, 11-5-1920, Tess. 8).

In 1920 werden twee eenjarige cursussen ingesteld: Tesselschade A "Hulp der moeder" en Tesselschade B "Kinderverzorging en Kinderopvoeding". Er waren grote overeenkomsten tussen beide cursussen, maar ook zeer interessante verschillen. Cursus A omvatte naaien, knippen, breien, mazen, stoppen en uitvoerige wasbehandeling en cursus B niet, daarentegen besteedde men in B meer aandacht aan pedagogie. Een eis van A was dat de kandidate een eenvoudig briefje behoorlijk moest kunnen stellen, in B sprak men over kennis van lectuur over opvoeding (programma's in Tess. 9). Met deze verschillende cursussen sloot Tesselschade ongewild aan bij de

behoefte aan beroepsopleiding bij arbeidersmeisjes en bij de behoefte aan kennis bij burgermoeders; het standsverschil kwam in twee verschillende opleidingen tot uiting.

Als wij het hier voornamelijk over kinderjuffrouwen hebben, moeten we bedenken dat naast hen de vele kindermeisjes en dienstmeisjes die ook op de kinderen letten, bleven bestaan. Hoeveel kindermeisjes en kinderjuffrouwen er waren weten wij niet. Volkstellingen en de bijbehorende beroepstellingen gaven geen onderverdeling in de huiselijke diensten. Van alle vrouwen die volgens de volkstelling een beroep uitoefenden, werkte in 1899 44% in huiselijke diensten; dit nam op den duur af, doch was in 1930 toch nog 31% (resp. 189.585 op een bevolking van 5.1 miljoen en 234.336 op 7.9 miljoen).

Arbeidsbeurzen onderscheidden twee hoofdcategorieën: dienstboden en schoonmaaksters. Er waren veel meer schoonmaaksters (werksters) dan dienstboden. Dienstboden woonden vaker intern en waren in de regel ongetrouwd. Een kindermeisje of kinderjuffrouw werd als een speciale categorie dienstmeisje beschouwd. Op de arbeidsbeurs van Amsterdam vormden de kindermeisjes slechts een klein deel, ongeveer 1%, van aanbod en vraag (*Jaarverslagen Arbeidsbeurs Amsterdam 1910-1940*). In gegoede milieus werd weinig gebruik gemaakt van de bemiddeling van de arbeidsbeurs (*Jaarverslag 1927*). Verموedelijk verkregen de moeders in deze kring hun kinderjuffrouw via recommandatie of via bemiddeling van de vereniging Tesselschade die een voorselectie toepaste.

De bezoldiging van de kinderjuffrouw werd in 1910 laag genoemd, gezien het werk dat zij moest verrichten, de verantwoordelijkheid die zij droeg, het ontbreken van een pensioenvoorziening en het feit dat zij "door hare positie gedwongen (is) tot meerdere uitgaven dan de dienstbode" (Reijers 1910, p. 16). Anna Polak meldde in 1919 in haar *Praeadvies voor het Nationale Congres voor Vakonderwijs*, dat de laatste tijd de salariëring van kinderjuffrouwen een weinig vooruitgaande was.

Er is weinig bekend over de wijze waarop de kinder-

juffrouw haar werk en haar situatie heeft ervaren. Er is wel over haar, maar weinig door haar geschreven. Het orgaan van de dienstbodenbond *Ons Streven*, dat zich toch met name ook tot kinderjuffrouwen richtte, bevat weinig informatie. Juffrouw van Delft, die zelf kinderjuffrouw was, gaf in het blad *Montessori Opvoeding* (15-2-1919), op grond van haar ervaringen, wijze raad aan meisjes die dit beroep wilden kiezen.

Juffrouw Vrolik, die van 1930 tot 1942 achtereenvolgens bij verschillende families heeft gewerkt, vertelde mij in een uitvoerig interview (12) over haar ervaringen. Bijvoorbeeld, hoe zij in 1930 als kinderjuffrouw ging solliciteren, omdat zij als kleuteronderwijzeres waarvoor zij was opgeleid, door de crisis geen werk kon vinden. Haar eerste baan kreeg zij via een advertentie, de latere via recommandatie. Meestal ging zij weg omdat zij niet meer nodig was. De volgende werkgeefster was een familielid of vriendin van de vorige en had haar dus in haar functie meegemaakt. Dit was niet alleen belangrijk voor de werkgeefster, maar ook voor de kinderjuffrouw, die nu wist bij wie ze terecht kwam.

Juffrouw Vrolik herinnerde zich in de jaren dertig een salaris van f25,- per maand te hebben ontvangen, naast kost, inwoning en bewassing; dat was niet veel, want "je moest er netjes uitzien". Ze was meeverzekerd voor ziektekosten met de familie, maar ze had geen pensioenrechten. Ze woonde intern, op een klein zolderkamertje van de villa, waar net een bed, een tafeltje en een stoel in pasten. De werktijden waren niet exact vastgesteld: ze stond eerder op dan de kinderen, om hen te wekken en te helpen met het ontbijt. 's Avonds als de kinderen in bed waren, was ze vrij. De avonden bracht ze meestal op haar kamertje door: lezend op bed. "Er was wel een bel van beneden naar de dienstbodenkamer (ook op zolder), maar niet naar mij". Ze mocht ook wel beneden in de tuin zitten of in de kinderkamer, ze kon ook 's avonds gaan fietsen of uren wandelen met de hond van de familie. Eens in de veertien dagen had zij een weekend vrij. De zwaarte van het werk was erg afhankelijk van het aantal en de leeftijd van de kinderen, van de sa-

menstelling van het overige personeel en van de huisgewoonten.

Wat bleef er over voor de taak van de moeder als de juffrouw de praktische zorg van alledag voor haar rekening nam en als zij ook verantwoordelijk was voor ontspanning en gezelligheid? Hoe de taakverdeling tussen moeder en juffrouw omstreeks 1910 kan zijn geweest - wellicht meer als ideaal dan als realiteit - kunnen we opmaken uit een mooi prentenboek van Henriëtte Blaauw, dat in rijmpjes en prentjes de hele dag beschrijft uit het leven van twee kleuters in een deftig gezin. De juffrouw verzorgde hen vanaf ontwaken tot slapen gaan, gebruikte de broodmaaltijden met hen in de kinderkamer en zag toe op hun spel. Pas laat in de morgen, toen zij gingen wandelen, zagen de kinderen hun moeder voor het eerst. Mama zat fraai gekleed in de salon op de canapé, de juffrouw deed in kleding overigens weinig voor haar onder.

"Maar voor ze allebei met juf
een wandeling gaan doen,
krijgt maatje van haar tweetal eerst
een dikke morgenzoen".

Maatje vroeg geïnteresseerd naar de kinderen, juf stelde haar gerust. Tijdens de avondmaaltijd was de familie verenigd, dan zat juf tussen beide kinderen aan tafel. Dat is overigens het enige moment dat de vader in het prentenboek verschijnt. Op de laatste bladzijde ontwaar ik nog iets geheimzinnigs. Volgens het rijmpje bracht juf de kinderen naar bed en bleef ze nog even bij hen zitten, maar op het plaatje meen ik moeder aan hun sponde te herkennen. Volgens dit prentenboek was de bemoeienis van de moeder met de kinderen dus minimaal.

Juffrouw Van Delft heeft het in 1919 over een samenwerking met de moeder wat betreft de wijze van opvoeding, maar overigens hadden de kinderen in de praktijk voornamelijk met de juffrouw te maken. Juffrouw Vrolik deed in de jaren dertig alle dagen het verzorgende en opvoedende werk. De moeder leidde haar eigen leven. "Mevrouw had zelf een auto, ze ging veel uit, tenniste, had pianolessen,

4. Gezin met kinderjuffrouw aan tafel. Rechts de vader met naast hem zijn vrouw, links de kinderjuffrouw tussen beide kinderen. Prent uit het prentenboek van Henriëtte Blaauw, *Van Goeden Morgen tot Slaap Wel*. 1910 (Museum van kinderboeken in de Openbare Leeszaal Amsterdam)

ze ging naar vriendinnen; ze kon dus echt haar eigen gang gaan, want er was altijd iemand die voor de kinderen zorgde". "Als de kinderen uit school kwamen, dan dronk ik thee met ze in de kinderkamer". Was moeder thuis en had zij bezoek, dan dronk ze thee in de zitkamer met haar visite zónder kinderen. Was zij thuis en had zij geen bezoek dan kwam ze wel eens bij juf en de kinderen thee drinken. Moeder was wel geïnteresseerd in de kinderen, maar het contact ging voornamelijk van haar uit. Zij deed enthousiast mee aan verjaarspartijtjes, waaraan veel aandacht werd besteed, al organiseerde de juffrouw die grotendeels. Als de familie met vakantie ging, dan ging juf mee. Was een kind ziek, dan werd het door juf verzorgd.

Wat vonden de juffrouwen van deze taakverdeling? Juffrouw Van Delft had er begrip voor. In deze stand hadden de ouders veel sociale verplichtingen (1919). "Dit brengt hunnen plaats in de maatschappij mee. Geloof maar, dat het ook niet altijd aangenaam is met mooi weer, in de puntjes gekleed, visites te moeten maken. Ik denk dat menige Vader en Moeder liever met de kinderen een eind gingen wandelen of rustig in den tuin bleven om van het spel der kinderen te genieten".

Juffrouw Vrolik valt haar mevrouw niet af, alleen onuitgesproken stelt zij haar beneden haar eigen moeder, die geen hulp had, het huishouden zelf deed, daarnaast nog aan jeugdwerk deed en toch nog tijd had voor de kinderen, alleen "ze eiste veel minder voor zichzelf".

En wat vondende kinderen ervan? De vermoedelijke vanzelfsprekenheid van de taakverdeling werd even doorbroken toen de "Moederdag" werd ingevoerd, "toen zei het jongste kind: we kunnen toch eigenlijk beter 'juffiedag' houden, want jij doet alles voor ons".

Hoe is de verhouding van de juf tot de ouders wat de opvoeding betreft? Volgens juffrouw Van Delft moeten moeder en juf samen "de goede en kwade neigingen" van de kinderen bespreken en een lijn trekken in het straffen. De moeder dient de regels aan te geven, juf voert de taak uit en de moeder

dient haar te ondersteunen.

Juffrouw Vrolik spreekt niet van straffen of kwade neigingen. Zij richtte zich op de "huisregels" en liet alles "soepel en gezellig" verlopen. Zij was evenzeer (of beter?) op de hoogte van de schoolvorderingen als de ouders. Als er een ouderavond was op school, ging ze daar samen met de moeder naar toe. "Hoe wist u hoe ze opgevoed moesten worden?" vroeg ik juffrouw Vrolik. "Dat voel je aan. Je komt niet uit hetzelfde milieu, maar wel uit dezelfde moraliteit. De moraal die bij ons thuis heerste en die ik dus gewend was, die was hier ook". Toch was de familie "ontzettend rijk" en deftig en was de kinderjuffrouw een dochter van een vrachtwagenchauffeur. Ondanks dit aanzienlijk verschil in sociale herkomst, verschilden mevrouw en juffrouw toch weinig in taalgebruik, omgangsvormen en kennis van kinderverzorging, hetgeen mede te danken was aan het verhoogde "beschavingsniveau" van een belangrijk deel der arbeidersklasse. Zo waren de ouders van juffrouw Vrolik beiden actief in het culturele buurtwerk. De verschillen die er desondanks nog waren, wist de juffrouw op te vangen door haar alerte invoelingsvermogen.

De kinderjuffrouw nam een bij uitstek marginale positie in, zowel tussen werkgevers en overig huispersoneel, als tussen ouders en kinderen. Hoewel de juffrouw zich door haar opvoedende taak en de gedeelde emoties in de familiekring voelde opgenomen, waren er toch veel momenten waarin het haar duidelijk werd dat ze niet bij de ouders behoorde.

Gathorne Hardy merkt op (p. 131), dat nannies zich vaak met de familie identificeren, vooral als zij daar langere tijd werken. De nanny spreekt over "ons huis", "mijn kinderen", "wij gaan met vakantie". Hoewel we dit gevoel ook terugvinden in het verhaal van juffrouw Vrolik, weet zij scherp aan te geven waar de grenzen lagen. Zij vertelt hoe zij door het intern wonen en door het jarenlang delen van zorgen, verdriet en vreugde intiem werd met de familie. "Mevrouw besprak ook wel vele dingen als we zo samen waren". "Maar er bleven grenzen. Kijk, 's avonds zat ik nooit bij de familie en eigenlijk 's middags bij het theebezoek

ook niet". Aan tafel "dan houd je je toch vanzelf een klein beetje op de achtergrond, want dan zijn zij eigenlijk de mensen waar die kinderen bij horen". De juffrouw en de kinderen aten aan tafel, als de familie onder ons was. Was er een officieel diner, dan aten de kinderen met de kinderjuffrouw in de kinderkamer. "Ik hoorde er alleen bij als de kinderen erbij waren, maar ik hoorde er niet bij als de kinderen er niet bij waren".

In dit behoren bij de familie was een proces merkbaar. Toen juffrouw Vrolik pas bij de familie was, werd ze eerst wat apart gehouden. Zo zat ze niet aan bij het diner wanneer mijnheer aanwezig was, dan moest ze met het jongste kind in de kinderkamer eten. Ze vond het onaangenaam, al had ze er begrip voor. De familie, vooral mijnheer, moest eerst eens afwachten hoe het ging. Na korte tijd werd de participatie groter, al bleef haar bewegingsvrijheid in huis aan regels gebonden. Toen zij na vier jaar weg ging, kon ze moeilijk ergens anders wennen, "want daar was je weer meer het personeel".

De kinderjuffrouw had ook een marginale positie tussen de familie en het personeel. Juffrouw Van Delft merkte op: "in veel gezinnen hoort de juffrouw eigenlijk nergens bij. In de keuken hoort de juffrouw niet (...) maar bij het huisgezin behoort de juffrouw ook niet, dus in die gezinnen is zij een op zichzelf staand iemand, die alles alleen moet dragen". Omdat de juffrouw, vanwege de opvoeding, zich deel van het gezin moest beschouwen, was de relatie met de dienstboden moeilijk. Ze moest er niet te veel mee omgaan en toch ook niet uit de hoogte doen. De dienstmeisjes beschouwden haar als personeel en wilden als gelijke soms een praatje met haar maken. De kinderjuffrouw moest hen vriendelijk op een afstand houden.

Juffrouw Vrolik had weinig contact met de dienstbode, ofschoon deze toch ook intern was en in een zolderkamer naast de hare sliep. Soms dronken ze wel eens samen koffie 's morgens in de kinderkamer. Hoewel de familie waarbij ze werkte in een villadorp woonde, waar veel kinderen een kinderjuffrouw hadden, bestond er geen contact met andere kinderjuffrouwen. Als ze zegt "ik was erg eenzelveig toen,

erg op mezelf", meent zij dat dit sterk door de situatie beïnvloed was.

In *Ons Streven*, het blad der dienstbodenbond, werd dit probleem ook vermeld (1905, 4-8): het lot van kinderjuffrouw is vaak erger dan dat van een dienstbode, omdat ze nergens bijhoren: "Ze eten met de familie aan tafel - jawel! maar er wordt alleen van haar gevergd dat ze op de kinderen zullen toezien - aan het gesprek mogen ze niet deelnemen. Kon men haar het luisteren ernaar verbieden, men zou het doen". Ze zit tussen de kinderen, moet zorgen dat die zich netjes gedragen en als ze dat niet doen krijgt juf de schuld. Maar bij de dienstmeisjes hoort ze ook niet, die vertrouwen haar niet. En ze mag ook niet familiair zijn met "de meiden". De moraal van dit verhaal is dat je als meisje niet hogerop komt door de naam "juf" en door mooie kleren - dat is "vergulde slavernij" - maar wel door ontwikkeling en vereniging.

Een goede kinderjuffrouw zijn, meende juffrouw Van Delft, betekent dat "wij onszelf geheel (moeten) vergeten om voor het kind te leven" doch niet "knechtje voor hen spelen". Juffrouw Vrolik vertelt dat zij een keer om die reden bij een familie wegging. Daar wilde de moeder het heft in handen houden en was juf "gedegradeerd" tot dienstbode, goed om de rommel van de kinderen op te ruimen. Zij kon geen eisen aan de kinderen stellen, dan zeiden ze "dat moet jij doen". De verhouding juf-kind kon haars inziens alleen goed zijn, als de ouders de verantwoordelijkheid voor de opvoeding aan de juffrouw overdroegen.

Hoe zeer het gevaar aanwezig was om door de kinderen als bediende te worden behandeld, kan blijken uit een mededeling van een oud-onderwijzeres van een particuliere lagere school in Amsterdam-Zuid, die door kinderen uit de rijkste families werd bezocht. Zij werkte daar in de jaren dertig en zij vertelde mij (in 1968) dat het hoofd van die school er haar op had gewezen dat de kinderen "juffrouw" tegen haar moesten zeggen en niet "juf", want "juf" was de benaming van de kinderjuffrouw. En de kinderen mochten niet denken dat de juffrouw op school voor hen dezelfde positie innam als de juf

thuis.

Kinderen hechten zich vooral aan degene die hen vertrouwelijk verzorgt en koestert (Bowlby 1971); de kans is groot dat zij zich meer aan de kinderjuffrouw dan aan de moeder hechtten. De professionalisering van het werk en de rationalisering van de opvoeding, hebben de emotionaliteit in de relatie vermoedelijk niet doen verminderen. De kinderen waren erg aan juffie Vrolik gehecht. "Ik moest ze altijd naar bed brengen, de moeder ging ook wel eens mee, maar ik moest altijd; vooral de jongste die was heel erg op me gesteld, die hield me dan vast en nog eens een kusje". Toen juf weg ging, weg moest gaan, heeft dit jongste kind het moeilijk gehad. Regelmatig is er contact gebleven, door wederzijdse bezoeken en brieven, zeker bij hoogtijdagen. Nog onlangs ging de oude juf naar de vijftigste verjaardag van dit kind. Zelf hechtte zij zich ook aan de kinderen. Geëmotioneerd vertelt ze: "ik heb het héél erg gevonden om daar weg te gaan. Een beetje worden het je eigen kinderen. Dat is nog sterker als je ze als baby te verzorgen krijgt". Met bijna alle kinderen die zij uit verschillende gezinnen verzorgd heeft, hield ze tot heden contact. "Het laat je toch nooit los". Ondanks dat deze moeder meer meedeed met de kinderen dan in de eerder beschreven periode, bleef ze ook toen nog op een afstand. Het nichtje dat vaak verbleef in de familie waar juffrouw Vrolik kinderjuffrouw was, vertelde mij: "Tante was voor mij 'net een koninginnetje': zo ver weg en zo mooi en goed. Werken deed ze niet, voor alles was persoonlijk. Ze stond op een voetstuk: heel waardig, ook amusant en creatief". Niet meer die religieuze verering bemerken we, maar wel nog idealisering (13). Typerend voor het verschil in relatie is ook dat de juffrouw "juffie" en "jij" genoemd werd en de moeder "mama" en "u".

Hoe stond de moeder tegenover die gevoelens in de relatie tussen juf en kind. Daarover hebben wij wat de eerder beschreven periode betreft geen informatie verkregen. Gathorne Hardy maakt melding van een permanente concurrentie tussen moeder en nanny om de liefde van de kinderen (pp. 76, 142, 235), die kon eindigen met het ontslag van de oude en be-

noeming van een nieuwe nanny. Hij merkt op dat de meest houdbare situatie die is, waarin de nanny zich onderschikt aan de moeder. Dit veronderstelt echter een actieve bemoeienis van de moeder bij de opvoeding die pas in de jaren twintig en dertig in deze milieus tot ontwikkeling begon te komen. Juffrouw Van Delft analyseerde haar ervaringen evenzo, toen zij adviseerde: de juffrouw moet vermijden dat de kinderen zich aan haar hechten, want dat zou voor de moeder onaangenaam zijn. Daartoe was het nodig, dat de moeder met de juffrouw samenwerkte, dan "behoeft zij nooit angst te hebben dat de kinderen meer van de juffrouw zullen gaan houden". De juffrouw moet zorgen "dat de Moeder voor het kind steeds de liefste blijft". Dit kan zij doen door zichzelf niet aan de kinderen te hechten. Zij eist dus van de juffrouw een beheersing van haar gevoelens voor de kinderen.

Juffrouw Vrolik ontzegde zich niet die gevoelens van liefde voor de kinderen, ze maakt zelfs melding van rivaliteit tussen moeder en juf. "Kijk zolang ik er was, was het belangrijkste voor (de ouders) de gerustheid en het gemak dat er iemand was die ze vertrouwen konden bij de kinderen. Ze weten dat - hoe dan ook - het is maar tijdelijk. Jij gaat weg, en het blijven toch hun kinderen. Toch kan het te bedreigend worden. Misschien is dat toch wel de oorzaak geweest - al zijn ze zich dat zelf niet bewust - dat je er op een keer weg moet gaan". Dit hoeft niet de enige reden te zijn geweest. Ook meer in het algemeen begonnen, al voor de Tweede Wereldoorlog, de opvattingen over opvoeding door de kinderjuffrouw te veranderen. Werd haar aanwezigheid in een eerdere periode als vanzelfsprekend aanvaard, in de jaren twintig en dertig groeide de waardering voor welgestelde gezinnen waarin de moeder zelf moederde. Dit komt bijvoorbeeld in meisjesromans tot uiting (14).

Na de Tweede Wereldoorlog verdwenen de kindermisjes en kinderjuffrouwen definitief. Hierin speelden algemene maatschappelijke processen een rol die leidden tot de algehele afname van het huispersoneel. Verder waren in het bijzonder van betekenis: de afname van het kindertal en de verbetering van het kleuteronderwijs (15). Een essen-

tiële invloed was de ontwikkeling van het kerngezin als dominante leefvorm in de zich sterk uitbreidende middenklasse met de man als kostwinner en de vrouw als huismoeder. Dit patroon werd in de jaren vijftig versterkt door overheid, kerk en maatschappelijk werk en ook door vrouwenorganisaties. In het moederschap vond de vrouw haar bestemming; toewijding en opoffering zouden haar geluk brengen. Psychologen en psychiaters stelden de onmisbaarheid van de moeder voor een gezonde ontwikkeling van het kind. Deze idee van onvervangbaarheid droeg bij tot het gevoel van eigenwaarde. Ten opzichte van dit dominante model werd de moeder met "kinderjuffrouw" een afwijking, zeker niet meer toonaangevend (15).

Toch zou men kunnen zeggen dat het kindermisje niet helemaal verdwenen is. Ze heet echter niet meer zo; ze heet hulpje, babysit; ze woont niet intern, behalve als au pair in het buitenland; ze doet het niet voor haar beroep en meestal tijdelijk, bijvoorbeeld als werkstudente; er zijn ook - hoewel weinig - jongens die dit werk doen. Daarbij is er nu een grote middenklasse van beschaafde en goed opgeleide meisjes waaruit men putten kan. Hoog opgeleide moeders die buitenshuis werken, hebben overdag vaak een misje in huis dat op de kinderen past. Verder zitten de kindermisjes in peuterspeelzalen en crèches die toegankelijk bedoelen te zijn voor iedereen (16). Maria Montessori noemde het kinderruis al de vermaatschappelijking van het kindermisje (17).

Het fenomeen van de "kinderjuffrouw" is thans vrijwel verdwenen uit de Nederlandse samenleving, niet echter de behoefte van moeders de kinderopvang met anderen te delen.

Noten

* Elsbeth Kalff en Kees Bruin ben ik veel dank verschuldigd voor hun stimulerende hulp bij de totstandkoming van dit artikel.

1. Er worden verschillende motieven genoemd, waarom vrouwen afzagen van het zogen van hun kind. Verschillende factoren

zullen van invloed zijn geweest. Ik leg hier nadruk op een belangrijk proces, dat ik nog niet eerder genoemd zag in dit verband. In het eerste concept van dit artikel bevond zich een uitgebreide verhandeling over de min, welke vanwege de lengte van het stuk moest vervallen. Het ligt in mijn bedoeling daar een afzonderlijk artikel aan te wijden.

2. Ik noem hier: Nannie van Wehl, *Do en Lo Verster*. Arnhem: Ten Brink, z.j., en Titia van der Tuuk, *Rozefee*, in de serie De Kindervriend onder redactie van J. Stamperius. Leiden: Sijthoff, z.j. Men moet hierbij in gedachten houden dat in die tijd vrij veel kinderen niet bij hun moeder opgroeiden. Er waren veel wezen en halfwezen, die bij pleeg- of stiefouders of in weeshuizen verbleven. Een bijzondere bijkomstigheid waren de kinderen wier ouders in de voormalige koloniën verbleven en die voor hun onderwijs naar het moederland werden gestuurd en dan in een pleeggezin of pension kwamen.
3. Gouvernantes heb ik hier niet behandeld. Zij hielden zich bezig met het huisonderricht en hadden daardoor meestal oudere kinderen onder hun hoede. Kindermeiden hadden soms ook wel de zorg voor oudere kinderen, maar hielden zich niet zozeer met onderwijs bezig.
4. Bijvoorbeeld: Fine, een meid-alleen, is "een tooverheks met een zuur gezicht" (II, p. 117); een kinderjuffrouw wordt enige keren de "dikke juffrouw Frantzen" genoemd (I, pp. 60, 63, 64). Een uitzondering vormt de beschrijving van de oude Dien, "het familiestuk der Verstraetens, de goedige meid", die aan de zo juist verloofde dochter des huizes - die zij "schatje" noemde - vroeg of zij later bij haar kindermeid mocht worden (I, p. 240).
5. Kees Bruin maakte mij attent op deze - hem dierbare - bron; waarvoor ik hem zeer dankbaar ben.
6. Overigens gaat deze theorie weer impliciet van de veronderstelling uit dat moeders wel automatisch moederliefde zouden geven: ook hier is de schakering groot.
7. Volgens advertenties in *Maandbladen van Tesselschade* vanaf 1885 en *Overzicht der werkzaamheden*, Tess. 1922.
8. Zie over professionalisering en de controle over dit proces: Johnson 1972. Er zijn, in de verte, overeenkomsten met de door hem beschreven patronageverhouding, pp. 65-69.
9. Zie over soortgelijke processen in andere vrouwenberoepen: De Regt 1979 over woningopzichteressen en Bakker-van der Kooij 1981 over verpleegsters.
10. Er was wel een gouverneur naast een gouvernante, maar geen kindermeester naast de kinderjuffrouw. Kinderen

waren tot een jaar of zeven de zorg van moeder en andere vrouwen. Vergelijk de seksenarbeidsdeling in het lager onderwijs. Sluiting van beroepen voor mannen kwam wel voor bij andere beroepen zoals die van verpleegster en woningopzichteres, zie noot 9.

11. Het interview vond plaats op 13-6-1983, duurde drie uren en werd op de band opgenomen.
12. Dit gesprek vond plaats op 26-5-1983.
13. *Joop ter Heul*, schepping van Cissy van Marxveldt, wil in afwijking van haar oudere zusje geen kindermisje nemen. In *Onder het stroodak* van C.M. Hille-Gaerthé hebben de vijf kinderen uit het doktersgezin het met hun moeder gezelliger dan het meisje dat met Fräulein opgroeide.
14. Ik ga hier niet dieper in op de achterliggende processen, noch op de ontwikkelingen in de kinderopvang, die ik uitgebreid heb beschreven in mijn boek *Moeders, kinderen en kinderopvang*.
15. Het personeel van deze kindercentra is opgeleid op cursussen die voor een deel zijn voortgekomen uit de Tesselschade-opleidingen.
16. Redevoering uitgesproken bij de opening van een kinderkuis in 1907. Montessori (1910), 1921, pp. 31-46, in het bijzonder p. 43.

Bronnen

Tesselschade Archief 1872-1940 (IAV)

Ons Streven en Het Huispersoneel 1902-1940 (IISG)

De huisvrouw 1883-1886 (IAV)

Het Kind 1899-1940 (UB)

Kinderboeken en meisjesromans 1900-1940

Een interview met een kinderjuffrouw, juni 1983

Blaauw, H., *Van goeden morgen tot slaap wel*. z.p., 1910

(prentenboek, museumcollectie van de Openbare Bibliotheek Amsterdam)

Calcar, E. van, *Frederik Fröbel*. Amsterdam: Duwaer en Van Ginkel, 1910 (1880)

Cats, J., *Houweliick*. z.p. 1642 (1620)

Couperus, L., *Eline Vere. Een Haagsche roman*. Amsterdam: Van Kampen, 1892 (1889)

Delft, J. van, "De kinderjuffrouw en hare omgeving", in: *Montessori Opvoeding*, 2-4, 15-2-1919, pp. 28-31

Deijssell, L. van, *Gedenkschriften*, voor de eerste maal volledig naar het handschrift uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door H.G.M. Prick, 2 delen. Zwolle:

- Tjeenk Willink, 1962
- Effen, J. van, *Bloemlezing uit den Hollandsche Spectator*.
3 delen. Schiedam: H.A.M. Roelants, 1853-1857 (+ 1730)
- Ervarene (De) en verstandige huishoudster*. Leiden: Sijthoff.
Fascimileuitgave, 1965 (1795)
- Gunning Wz., J.H., *Verzamelde paedagogische opstellen* I en
II. Amsterdam: S.L. van Looij, 1911
- Hamelsveld, IJ. van., *De zedelijke toestand der Nederlandsche
natie op het einde der achttiende eeuw*. Amsterdam:
J. Allart, 1791
- Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*. Meppel: Gro-
ninger Maatschappij tot Landbouw, 1952
- Montessori, M., *De methode. De ontdekking van het kind*.
Zeist: J. Ploegsma, 1921 (ca. 1910)
- Nederlandsche (De) kindermid. Een meubil voor de kinder-
kamer*. Amsterdam: W. Holtrop, 1802
- Polak, A., *Praeadvies voor het nationaal congres voor vak-
onderwijs*. Nat. Bur. voor de Vrouwenarbeid. Den Haag,
1919
- Rutgers van der Loeff, A., *Bewaarschool en emancipatie der
vrouw in onderling verband*. Arnhem: G.W. van der Wiel
en Co. 1884
- Rijkens, R.G., *De bewaarschool*. Leeuwarden: G.T.N. Suringar,
1885
- Stout, J., *De bewaarschool in Nederland*. Amsterdam: H.
Wierts van Coehoorn, 1907
- Wolff-Bekker, E., *Proeve over de opvoeding*. Meppel: Boom,
1977 (1780)
- Wolff-Bekker, E. en A. Deken, *De historie van mejuffrouw
Sara Burgerhart*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, z.j.
(1782)

Literatuur

- Ariès, Ph., *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien
régime*. Paris: Plon, 1960
- Badinter, E., *Mother love. Myth and reality. Motherhood in
modern history*. New York: Macmillan Publishing Co., 1981
- Bakker-van der Kooij, C., "Mara. Pleegzuster zijn", in:
Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis. Nijmegen: SUN, 1981
- Bergh van Eysinga-Elias, J. van den en C. Wichmann, *De vrouw
in Nederland voor honderd jaar en thans*. Amsterdam:
Mij voor goede en goedkope lectuur, 1913
- Bowlby, J., *Attachment and loss*. Vol. I: Attachment. London:
Penguin, 1971 (1969)
- Dasberg, L., *Grootbrengen door kleinhouden als historisch*

- verschijnsel*. Meppel: Boom, 1978 (1975)
- Elias, N., *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Utrecht: Spectrum, 1982 (1939)
- Elias, N., "Die Zivilisierung der Eltern", in: L. Burkhardt (hrsg.), *...Und wie wohnst Du?* Berlijn: Brüder Hartmann, 1980
- Gathorne Hardy, J., *The rise and fall of the British nanny*. London: Hodder and Stoughton, 1972
- Johnson, T.J., *Professions and power*. London: Macmillan, 1972
- Kapteyn, P.H.J., *Taboe, ontwikkelingen in macht en moraal speciaal in Nederland*. Amsterdam: Arbeiderspers, 1980
- King-Hall, M., *The story of the nursery*. London: Routledge and Kegan Paul, 1958
- Pley, G., "Uit beschaafde nood geboren. De Algemeene Nederlandsche Vrouwen-Vereeniging 'Tesselschade' 1872-1898", in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Nijmegen: SUN, 1981
- Posthumus-van der Goot, W.H. en A. de Waal (red.), *Van moeder op dochter*. Nijmegen: 1977 (1948)
- Regt, A. de, "Woningopzichteressen: een mislukt professionaliseringsproces", in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 6-3, 1979, pp. 418-448
- Rijswijk-Clerkx, L.E. van, *Moeders, kinderen en kinderopvang*. Nijmegen: SUN, 1981
- Staring, A., *De Hollanders thuis*. Den Haag: Nijhoff, 1956
- Stone, L., *The family, sex and marriage in England, 1500-1800*. London: Widenfeld and Nicolson, 1963
- Stone, M.H. en C.J. Kestenbaum, "Maternal deprivation in children of the wealthy", in: *History of childhood quarterly*, II, 1974, pp. 96-106
- Wolzogen Kühr, S.I. von, *De nederlandse vrouw in de eerste helft van de 18de eeuw*. Leiden: Brill, 1914
- Wolzogen Kühr, S.I. von, *De nederlandse vrouw in de tweede helft van de 18de eeuw*. Leiden: Brill, 1920